

Salih Fočo

Historija bosanske duhovnosti*

Nakon više od trideset godina intelektualnog rada, javnosti je predato, slobodan sam reći, životno djelo prof. Muhameda Filipovića. Kako sam autor na jednom mjestu reče, radi se o intelektualnoj avanturi koja je na svu sreću urodila plodom, pa danas raspoložemo monumentalnim djelom i gradom koja će motivirati i druge autore da se upuste u prostore nepoznatog a za nauku i povijest Bosne izuzetno izazovnog.

S pravom mogu reći da se radi o životnom djelu našeg profesora u kome je dao sve ono što smo često od njega crpili i što je samo on, na svojstven način, dugi niz godina interpretirao. Zapravo, radi se o zaista naučnom djelu nadasve utemeljenom na naučnim i provjerenim istinama i građi koje je veoma malo i utoliko je ovaj rad dragocjeniji i značajniji. Mnogi izvori na koje se poziva već su nestali. Kao što je poznato, nestala je veoma važna i dragocjena građa Orijeentalnog instituta, Narodne i univerzitetske biblioteke BiH, kao i drugih izvora koji su danas razasuti i pitanje je u kakvom su stanju. S obzirom na to da je rukopis nastao u dugom nizu godina, sreća je da nam je bar dio naše povijesti dostupan i na ovaj način. Navikli smo na radove profesora Muhameda Filipovića koji su esejističkog karaktera i koji su prijemčivi za širu javnost. Ovog puta smo obradovani što imamo pred sobom djelo naučne validnosti sa svom metodološkom aparaturom i izvorima koji su vodič za buduća istraživanja i nastojanja da se neka od pitanja potpunije razjasne i shvate. Ovakva djela se rade u velikim timovima i sa znatnim materijalnim sredstvima. U našim uvjetima djelo je izraz entuzijazma i odricanja čovjeka koji je zaista uložio više nego sve formalne institucije na očuvanju naučne istine i valorizaciji bosanske povijesnosti.

Nekoliko kolega me je pitalo o kakvom se to djelu radi. Nisam bio spreman odgovoriti, jer zapravo ni sam nisam imao odgovor. Danas s pravom mogu reći, nakon drugog iščitavanja, jednom kao recenzent a drugi put

* Muhamed Filipović, *Historija bosanske duhovnosti*, knjiga 1-4, Svjetlost, Sarajevo, 2004.

kao promotor, da se radi o enciklopedijskom djelu bosanske duhovnosti. Tek nakon ovog rada možemo shvatiti i razumjeti stvaralački opus prof. Filipovića. Bosanski duh u književnosti, mali rad s velikim dometima obilježio je njegov inetelektualni kod, ali i njegovu sudbinu. Od izdajnika komunizma, lokalnog mislioca, do naučnog autoriteta do kojeg je stalo Bosni i njenom narodu.

Moj zadatak je da predstavim ovo djelo smješteno u korice na preko 2000 stranica, u četiri toma podijeljena po periodizaciji koja je i historijski logična, ali i koja je autoru dala prostor da ideje iznese bez skraćivanja ili konfuzije kroz različita poglavlja. Nakon dužeg razmišljanja moram i sebi ali i vama priznati istinu, ovo djelo se ne može jednostavno predstaviti, njega treba čitati, studirati, razmišljati i nad sobom i nad sudbinom Bosne i njene duhovnosti. Mnogo je imena i ljudi, mnogo ideja, pokreta, institucija koje su spomenute na tragu onog što su radile i stvarale u različita vremena. Sud o tome je sud svakog čovjeka i ne trpi druge sudove ili druga gledišta. Konačno, svako od nas se mora suočiti s istinom, povijesnošću, zabludama, iluzijama, značenjima, korijenima. Iako obimno, ovo djelo čini osnovu našeg znanja iz naše povijesnosti i društvenosti. Kada ga sami prostudiramo, zapravo tek se onda pitamo kuda idemo i odakle dolazimo. Tek nakon čitanja ovog rada čovjek se zapita zar postoji takvo bogatstvo misli i ideja, zar postoji toliko tragedija, zar postoji toliko snaga i aktera koji su dali dobroga, ali i nametnuli i učinili previše zla i netrpeljivosti, pa je naša povijest tragična a budućnost neizvjesna.

Nakon već rečenog, sam se zapravo pitam ko je Muhamed Filipović. Iako sam u neku ruku njegova sjenka, tragam još uvijek za odgovorom. Filozof, logičar, književnik, povjesničar, esejist. Svako novo djelo nas pozitivno iznenadi i u nekom je, rekli bismo, drugom stilu ili preferira neku novu društvenu i naučnu dimenziju. Čini mi se da je Abdulah Sidran dao najbliži odgovor: Muhamed Filipović je institucija koja hoda. Sad možemo tome i pridodati da je to enciklopedijski duh Bosne koji on poznaje i na svoj način interpretira. Kada smo pravili naučni skup posvećen radu i djelu prof. Filipovića, imao sam obavezu da priredim bibliografiju radova koje je do sada profesor objavio. Nakon velikog rada i razasutosti po mnogobrojnim časopisima, zbornicima, hrestomatijama i novinama, došao sam do broja 516 radova zaključno s 1974. godinom kada je postao i redovni član Akademije nauka i umjetnosti BiH. Umorivši se od traganja, pozvao sam u pomoć profesora da mi pomogne u daljnjem radu na sistematizaciji njegove bibliografije. On je to odmah prihvatio i na moje iznenađenje nakon dvije noći donio rukopis od preko 200 strana koji je naslovio "Pokušaj jedne duhovne biografije", opis životnih okolnosti koje su me formirale i utjecale na moj duhovni razvoj.

Tek danas nakon pojave Historije bosanske duhovnosti razumijem zašto je tako postupio i zašto je tu knjigu napisao. Po vlastitom izricaju, biografiju je napisao da bi objasnio svoj duhovni kredo i proces njegovog formiranja. Dakle, htio je na svojstven način da odgovori na najbitnija pitanja koja nam život postavlja i put koji prolazimo. Prof. Filipović ističe “da je glavna aporija ljudske egzistencije upravo u tome da imamo svijest o beskraju, da imamo misao o besmrtnosti, a da ipak, i konačno, postajemo svjesni toga kako smo samo smrtni i ograničeni u svome bivanju. Zbog toga što je snaga života ogromna, smrtnosti postajemo svjesni relativno kasno, a neki to ne postanu nikada. Neki, naime, pomisle i ponašaju se kao da su besmrtni”. Čitati njegovu duhovnu biografiju zapravo znači doživjeti život koji je imao profesor i upoznati sve osobe koje su imale značaj u njegovom stasanju, sazrijevanju, pomaganju, ali i progonu i osporavanju. U najranijem djetinjstvu, kao i intelektualnom razvoju, bosanski čovjek, njegova kultura i tradicija, njegova povijest i duhovnost su onaj magnet koji ga usmjerava i u intelektualnom smislu vodi do današnjeg dana.

Često me radoznali pitaju koji je odnos komunikacije i suradnje, kako u naučnom tako i u političkom angažmanu, mene s profesorom Filipovićem, koji traje intenzivno skoro dvadeset godina. Ja znam jednostavno reći: Profesor voli ljude, voli ovu zemlju, voli svoj narod i sve što radi radi za njihovu dobrobit, bez kalkulacija i računa da ih bilo kome ispostavlja.

U posljednjih nekoliko godina prof. Filipović nas je obradovao s nekoliko veoma značajnih naslova koji mogu biti dijelovi ili pak značajne reference samoj historiji bosanske duhovnosti. Ilustracije radi, navest ću samo neke naslove: Bošnjačka politika, BiH - najvažnije geografske, demografske, historijske, kulturne i političke činjenice, Bio sam Alijin diplomata. Ko je započeo rat u BiH, Islam i teror, Komunizam i nostalgija, Bosanska tragedija i mnoga druga. Sva ona zapravo govore u prilog mome stavu da rijetko ko živi život Bosne i rijetko ko tako snažno razumijeva njenu bit, njenu bol, tragediju naroda, njegovu nesreću, i s takvom snagom traži izlaze i rješenja koja nude opstanak i razvitak, ne samo Bošnjaka već svih stanovnika zemlje Bosne.

Djelo koje je pred nama rezultat je dugogodišnjeg rada. Proizašlo je iz ambicioznog znanstvenoistraživačkog projekta, prvobitno koncipiranog i utemeljenog u okviru programa istraživanja povijesnog razvoja filozofske misli u Bosni i Hercegovini. Sam projekt, kao i mnogi drugi koji su se odnosili na BiH i njeno duhovno naslijeđe, nije nikad dovršen. Takvi su bili projekti Historija naroda BiH, Historija kulture BiH, Historija književnosti, te Enciklopedija BiH. Razlog što projekt nije dovršen leži u veoma čestim pro-

mjenama političkih prilika i duhovne klime i osobito velika restriktivnost i negativni stav vladajuće politike prema svim onim projektima, istraživanjima i programima koji su u centar interesiranja stavljali Bosnu i Hercegovinu, njenu specifičnu državnu i duhovnu tradiciju i njen bošnjački narod, te njegovo kulturno naslijeđe. Ilustraciju takve tvrdnje prof. Filipović navodi u pogledu jezika. U raspravljanju i donošenju odluke o nazivu jezika Bošnjaci nisu imali nikakvog učešća mada su oni i njihov jezik bili u najvećoj osnovi stvaranja srpskohrvatskog jezika. Kako je bilo moguće i pretpostaviti da će oni, koji su godinama i desetljećima tvrdili kako je BiH duhovna pustinja, terra deserta, tamni vilajet, te da je to bila pogotovo u vrijeme vladavine Osmanlija, dopustiti da se razvije jedan projekt istraživanja koji bi dokazao da je duhovni život u Bosni bio veoma intenzivan, posebno u vrijeme duhovne vladavine Crkve bosanske ili u vrijeme intenzivnog razvoja islamske duhovnosti u njoj.

Kako to obično biva, nije sve crno kako tvorci predvide, tako je i autor ovog rada imao sreće da represija i nedopuštenost slobode i rada ima i drugu stranu, koja se ogledala u prestanku spoljašnje kontrole u ono što je autor radio i što je doprinijelo da se i sam oslobodi autocenzure kako bi spoznao i interpretirao bogatstvo duhovnosti na tlu Bosne i Hercegovine.

Šta prof. Filipović podrazumijeva pod pojmom duhovnosti? Skloni smo tu spoznaju pojednostaviti ili reducirati. Mnogi govore o čuvenom eseju objavljenom 1967. godine, Bosanski duh - šta je to? Konačno mislim da ovo djelo pruža sveobuhvatniji odgovor. Koliki značaj daje sam autor određenju duha govori i činjenica da definiranje pojma stavlja na početak i izdvaja ga kao važno pitanje. Osnovna ideja za njega jeste traganje za znakovima pojave i načinima bivanja duha među nama ljudima, i to upravo na ovim prostorima. Za njega je duh specifičan način ljudske egzistencije. Kako bih što vjernije iskazao stanovište koje daje duhu prof. Filipović, to ću izvorno interpretirati: "Oduvijek sam imao snažan interes za ono što nije izvanjsko, svakodneвно, materijalno i opipljivo, dakle ono unutarne i od čovjeka skriveno, ali skriveno u njemu samom. Tražio sam onu drugu stranu svijeta, onu skrivenu, o kojoj imamo u sebi samima svagda jasne znake i osvjedočenja, znake koje moramo prepoznavati i do kojih moramo doprijeti trudom koji se naziva osjećanje i mišljenje, a koji su skrovišta onog što se naziva duh. Duh je za mene, dakle, svagda bio ona veza, ona rezonanca, ono harmonično pulsiranje koje nas veže sa svijetom u cjelini, s kosmosom, ona fina i neprimjetna pulsacija u nama koja nam omogućava da se krećemo po cijelom nepreglednom i neshvatljivom kosmičkom prostranstvu, da idemo unazad u historiju i unaprijed u budućnost, da vladamo vremenom i da su nam otvorena vrata svakog načina bivanja i svake manifestacije one iste rezonance koju naziva-

mo duhovnim životom ljudi. Sve me to uvjeravalo da svaki čovjek, ama baš svaki, ima duh kao os oko koje se vrti i koja ga neizmjerljivo visoko izdiže iz sfere neposrednog postojanja i osigurava mu besmrtnost. Kada se radilo o mom svijetu, a svaki konkretni svijet je lokalni i specifičan, pa je i njegov duh takav, mada je upravo u tom njegovom svojstvu data ujedno i njegova univerzalnost, a mene je zanimalo to duhovno što nas čini ljudima i veže sa svim ostalim ljudima... (str. 10).»

Iz rečenog se da zaključiti da Filipović ima enciklopedijski pristup duhu pod kojim podrazumijeva sve ono što je čovjek stvorio. Za njegov kategorijski aparat usko je ili jednostrano religijsko, filozofsko ili sociološko stajalište. Filipović ne samo da duh razumijeva već ga i doživljava kao vlastitost naroda, njegove kulture, podneblja, države, njene povijesti. Za njega je duh povezujuća sila koja od nas čini jedne ljude ma kad i ma kako da smo živjeli.

Prof. Filipović pravi razliku između duhovne i društvene misli. Za njega je društvena misao širi pojam i okvir koji nastaje na sferi duhovnosti, ali reproducira društvenost u njegovoj mnogostrukosti. Društvena misao je ona misao koja govori o uzdizanju ljudskog duha iznad puke egzistencije ljudskog bića. Zato društvena misao podrazumijeva cijelu oblast raznolikih formi ljudskog mišljenja i izraza duhovnog života i interesiranja, koji su dobili svoj artikulirani izraz u vidu osnovnih povijesno nastalih i datih oblika društvene svijesti ljudi i iz njih neposredno izvedenih spoznaja. To znači da društvena misao obuhvata sve date oblike društvenog mišljenja jedne epohe ljudske povijesti, zapravo od ranih premitoloških i mitoloških predstava, preko filozofije i teologije, do suvremene znanstvene spoznaje.

Bitno je napomenuti da je autor svoja istraživanja temeljio na dostupnoj pisanoj građi, biografskim i bibliografskim radovima, povijesnim izvorima i tekstološkim istraživanjima. Nailazio je na mnogobrojne teškoće i nepremostive prepreke. Neke od njih vrijedi spomenuti kako bi se otklonile i kako bi drugi istraživači imali prohodniji prostor i pristupačnije izvore. Ogroman problem predstavljala je činjenica da je historijska građa razasuta i izmještena izvan prostora Bosne i Hercegovine. Najveći broj temeljnih izvora nalazi se u Beču, Istanbulu, Rimu, Atini i mnogim drugim centrima. Drugi, ne manje značajan problem jeste nedostatak institucija koje se kontinuirano i na sistematičan način bave povijesnim dimenzijama bosanskog razvoja. Nesistematičnost i nekritički pristup građe koja je dostupna i koja većim dijelom nije relevantna, ne temelji se na pouzdanim izvorima. Nizak znanstveni i kritički nivo koji je posebno produciran iz ideoloških razloga zatiranja osmanske kulture i trajnosti bosanske države. Evropski primitivizam i pot-

cjenjivanje vlastitosti, uz veličanje internacionalnosti, kao i nedostatak sredstava za podsticanje istraživačkog rada i objavljivanje građe koja je relevantna i značajna za duhovnost i povijesnost Bosne.

Mi ne znamo šta sve i od koga baštinimo, ali je sigurno da kontinuitet duhovnosti ima dublje korijene nego što ga oslikava istovjetnost jezika i artikuliranih ideja koje raspoznavamo i čije porijeklo poznajemo. Da Bosna nije terra desserta, potpuno prazno područje, zemlja u kojoj se ništa značajnijeg i bitnijeg nije dogodilo, motiviralo je prof. Filipovića da se upusti u nezahvalno polje istraživanja svih duhovnih i kulturnih tradicija i povijesti koja se na ovom tlu dogodila. On polazi od stava da naš istok nije dovoljno istočan, kao što ni zapad nije dovoljno zapadan. Na ovom prostoru susreću se različite kulture, tradicije, religije, različit duhovni i politički život koji ima svoje prožimanje, svoju povijest, toleranciju, ali i potiranje.

Čini mi se da je prva knjiga ustvari obračun s neutemeljenom doktorском tezom Ive Andrića koja nosi naslov "Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine". Iako je teza nastala pod velikim utjecajem Moriya Hornesa, Kalajevog savjetnika i osnivača Zemaljskog muzeja u Sarajevu, ona je imala velikog utjecaja naročito u oblikovanju zapadnog mišljenja u odnosu prema Bosni. Koliko je meni poznato, i sam Andrić se odrekao svog doktorata, a time i teze, no to je ostavilo velikog negativnog traga na stanje bosanske povijesti. Ključna Andrićeva teza u navedenom radu glasi "da je katoličanstvo donijelo i jedino nosilo nekakvu kulturu u Bosni".

Nakon što čovjek pročita i zatvori knjigu pita se šta je spoznao, šta je to novo, šta je interesantno i poučno.

Za djelo koje je pred nama ja bih mogao reći da je Historija bosanske duhovnosti i historija bosanske državnosti, njene posebnosti i samostalnosti.

Duh je ono opće u kome egzistira konkretno, tj. bosanski čovjek u zemlji Bosni.

Poslije ovog rada mnogo šta više ne može biti sporno i upitno. Naučno je valorizirano i argumentirano da postoji narod, kultura, tradicija, religije, historija, da postoji zemlja Bosna.

Prof. Filipović je s ovim djelom zadužio nauku, sve nas, zadužio svoju zemlju Bosnu pokazavši da ona egzistira od neolita do današnjih dana.

Ovo je jedna od velikih pobjeda istine, naučne spoznaje nasuprot mita i iskrivljene ideologije. Duhovna istina je snaga koja potire zablude i otvara prostore novog.

Zapravo Historija bosanske duhovnosti pokazuje da je Bosna vječna, a mi prolazni.